

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. (հիմնադրման 100-ամյակի առթիվ)

Էդիկ Մինասյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Երևանի պետական համալսարան, Պատմության ֆակուլտետ
ՀՀ, ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. փոստ՝ eminasyan@ysu.am
Հոդվածը ներկայացվել է 31.10.2019, գրախոսվել է 03.12.2019, ընդունվել է
տպագրության 06.12.2019

Ներածություն

Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրումը կրթության կարևորագույն և կենսական անհրաժեշտության իրողություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Այն կրթության, լուսավորության նկատմամբ ունեցած համազգային ցանկությունների, դարավոր ձգտումների իրագործման արդյունք էր: Հայ ժողովուրդը, որ դեռևս միջնադարում հասել էր համալսարանական կրթօջախներ ունենալու մակարդակին, պատմության նորագույն շրջանում ավելի քան զգում էր դրա անհրաժեշտությունը, առավել ևս անկախության և սեփական ճակատագիրը հնքնություն տնօրինելու պայմաններում: Հասկանալի պատճառներով Հայաստանը, բացի Գևորգյան ճեմարանի լսարանական բաժնից, չունենալով բարձրագույն ուսումնական որևէ հաստատություն, զրկված էր երկրի ներսում ազգային կադրեր պատրաստելու հնարավորությունից:

Պատահական չէ, որ Ամենայն հայոց բանաստեղծը՝ Հովհաննես Թումանյանը, դեռևս 1917 թ. մայիսին գրել է. «Պետք է ստեղծել Հայոց համալսարանը, ուր կարելի լինի բարձրագույն գիտությունները ավանդել ու սովորել հայերեն լեզվով: Մեր տարրական ու միջնակարգ դպրոցների մեջտեղը պետք է կառուցանել ու պահել մի գիտության տաճար, մեր մանր ու մեծ ճրագների մեջտեղը պետք է վառել մի ջահ՝ Հայկական համալսարան...»¹:

Ուղիղ 100 տարի առաջ՝ 1919 թ. մայիսի 16-ին, Հայաստանի Առաջին հանրապետության նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց համալսարան հիմնելու մասին՝ առաջնահերթ համարելով բացել պատմալեզվաբանական ֆակուլտետ²: Որոշման մեջ մասնավորապես ասվում էր.

¹ Երևանի պետական համալսարան-90 2009, 8:

² ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թ. 78:

«Լսեցին... հանրային կրթության մինիստրի զեկուցումը՝ Հայաստանում համալսարան բանալու և նրա նախնական ծախսերը հոգալու համար 5 միլիոն ռուբլի հատկացնելու մասին:

2. Որոշեցին.

ա) հիմնել Երևանում համալսարան՝ հետևյալ չորս բաժիններով՝ ա) պատմալեզվաբանական, բ) տնտեսաիրավաբանական, գ) բժշկական և դ) ֆիզիկամաթեմատիկական՝ տեխնիկական ստորաբաժանումով,

բ) համալսարանը բանալ 1919-1920 ճեմարանական տարում,

գ) մնացած բաժինները բանալու ժամանակը և հերթը սահմանում է Մինիստրների խորհուրդը՝ ըստ հանրային կրթության մինիստրի առաջարկության,

դ) առաջին հերթին բանալ պատմալեզվաբանական բաժինը,

ե) համալսարանը բանալու նախնական ծախսերը հոգալու համար հատկացնել 300.000 ռուբլի՝ հանձնարարելով ֆինանսների մինիստրությանը բանալ համապատասխան վարկ հանրային կրթության մինիստրությանը»³:

Անհրաժեշտ է փաստել, որ Հայաստանի Առաջին հանրապետության իշխանությունները երկրի համար չափազանց ծանր սոցիալ-տնտեսական իրադրության մեջ, ինչպես նաև սովի, համաճարակի, մեծ թվով գաղթականության առկայության պայմաններում գիտակցեին և խիզախորեն իրականացրեցին այդ ազգանպաստ գործը:

Նշված որոշման հիման վրա 1919 թ. հունիսի 5-ին Նախարարների խորհուրդն ընդունեց «Երևանի համալսարանի մասին» օրենք⁴:

Համալսարանի տեսուչի (ռեկտոր) պաշտոնում նշանակվեց Եվրոպայում և Ռուսաստանում մեծ հռչակ ունեցող իրավագետ, Մոսկվայի և Բրյուսելի համալսարանների պրոֆեսոր Յուրի Ղամբարյանը: Վերջինս հռոմեական և քաղաքացիական իրավունքի մասնագետ էր և այդ ժամանակ աշխատում էր Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում՝ որպես պրոֆեսոր և ռեկտորի պաշտոնակատար⁵: Սահմանվեց համալսարանի պրոֆեսորի աշխատավարձի չափը՝ մինիստրական, իսկ արտասահմանից հրավիրելու դեպքում՝ ավելի բարձր⁶:

Համալսարանի հանդիսավոր բացումը Ալեքսանդրապոլում. գործունեության առաջին շրջանը

Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի ՀՀ նախարարների խորհրդին ուղղված զեկու-

³ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թ. 78:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 98, թ. 83, հմմտ. ֆ. 199, ց. 1, գ. 207, թ. 105:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թ. 114, 132:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 207, թ. 105:

ցագրից տեղեկանում ենք, որ Երևան քաղաքում հարմար շենքեր չգտնելու պատճառով նախարարությունն առաջարկել է համալսարանը ժամանակավորապես տեղափոխել Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի), որտեղ կային բոլոր հարմարությունները: Նշված գրության հիման վրա վարչապետ Ա. Խատիսյանի մակագրությամբ որոշվել է «Հայաստանի համալսարանը ժամանակավորապես մինչև ուսումնական տարվա վերջը տեղափոխել Ալեքսանդրապոլ»⁷: Մինչև համալսարանի և նրա անդրանիկ ֆակուլտետի բազումը անհրաժեշտ էր լուծել երկու կարևոր խնդիր՝

1) այն ապահովել որակյալ դասախոսական կազմով,

2) ստեղծել ընդունելության կարգ և կազմակերպել ընդունելություն:

Նշված խնդիրների իրագործմանն էլ ձեռնամուխ եղան համալսարանի կազմակերպիչները: Հանրային կրթության վերոնշյալ նախարարները և կազմակերպիչները՝ Յու. Ղամբարյանն ու նրա օգնական, հայտնի քիմիկոս Դ. Զավրյանը, անժխտելի, մեծ ավանդ ունեցան ոչ միայն համալսարանի բացման, այլև նրա անդրանիկ՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետը բարձրորակ դասախոսական կազմով ապահովելու գործում: Հենց նրանց ջանքերով դասախոսական աշխատանքի հրավիրվեցին ժամանակի նշանավոր գիտնականներ, փորձառու և ճանաչված մանկավարժներ՝ Մանուկ Աբեղյանը (հայ գրականություն), Գրիգոր Ղափանցյանը (համեմատական լեզվաբանություն), Ստեփան Մալխասյանցը (պատմական լեզվաբանություն), ֆակուլտետի առաջին դեկան Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը (հայոց պատմություն և հայ գրականության հին շրջան), Երվանդ Տեր-Մինասյանը (հայոց պատմության հին շրջան), դեկանի պաշտոնակատար (1920 թ. հունիս-հուլիս) Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանը (հայ եկեղեցու պատմություն և գրչության արվեստ), Սիրական Տիգրանյանը (հայ իրավունքի պատմություն և հոգեբանություն), Հակոբ Մանանդյանը (հայոց պատմություն), Աշխարհբեկ Քալանթարը (Արևելքի պատմություն և հնագիտություն) և ուրիշներ:

Երկրորդ կարևոր հարցը ուսանողության հավաքագրումն էր, որը կարգավորվեց ՀՀ նախարարների խորհրդի՝ 1919 թ. հուլիսի 8-ին հաստատած՝ «Երևանի համալսարանի ժամանակավոր կանոնների» համաձայն, ըստ որի՝ «իսկական ուսանող» կարող էին դառնալ առաջին հերթին միջնակարգ կրթությամբ քաղաքացիները՝ առանց սեռային խտրականության, ապա՝ միջնակարգ կրթություն չունեցողները, որոնք ընդհանուր ժողովի թույլտվությամբ կարող էին ընդունվել որպես ազատ ունկնդիր: Դիմումի հետ պահանջվում էր ներկայացնել միջնակարգ կրթության վկայական կամ դրա վավերացված պատճենը, ծննդյան և գինվորական ծառա-

⁷ Ղարիբջանյան 1994, 36:

յության վկայականները: Ուսանողները պետք է վճարեին ուսման վարձ՝ տարեկան 500, իսկ ազատ ունկնդիրները՝ 100 ռուբլի: Դիմումների թիվը համալսարանում մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ը եղել է 632: Սակայն համալսարանի ժամանակավոր կանոնների համաձայն՝ ընդունվել է ընդամենը 260 ուսանող, որոնցից 121-ը՝ հիմնական, իսկ 139-ը՝ որպես ազատ ունկնդիր: Հետաքրքիր է, որ ուսանողների մեջ մեծ թիվ են կազմել ուսուցիչները⁸:

Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1920 թ. հունվարի 31-ին, Ալեքսանդրապոլի (Գյումրի) առևտրային դպրոցի շենքում տեղի ունեցավ Հայաստանի համալսարանի պաշտոնական բացման հանդիսավոր արարողությունը, որին ներկա էին խորհրդարանի փոխնախագահ Ա. Սահակյանը, նախարարապետ (վարչապետ) Ա. Խատիսյանը, հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանը, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ, օտարերկրյա դիվանագետներ, քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարներ, նույնիսկ անգլիական կառավարության ռազմաքաղաքական կոմիսար, գեներալ Ուորտրոպն իր շքախմբով, ամերիկացի կոմիսար-գնդապետ Հասկելը, ֆրանսիական ռազմաքաղաքական հետախուզության պետ Պուադեպարը, Պարսկաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ասադուլլա խանը, Դենիկինի զինվորական ներկայացուցիչ, հայկական դիվիզիայի նախկին պետ Ջենկևիչը և ուրիշներ⁹:

Բացման խոսքով հանդես եկավ համալսարանի առաջին ռեկտոր (տեսուչ) Յու. Ղամբարյանը: Համալսարանի բացման անհրաժեշտությունն ու նրա սոցիալ-քաղաքական դերն ընդգծեց նաև Ն. Աղբալյանը՝ ասելով. «Այս համալսարանում միտքը պիտի լինի մատչելի ամենքի համար, մտնելը լինի հեշտ, ելնելը՝ դժվար, որ ուսումը լինի ձրի, գիտությունը վարվի գործնական եղանակով, որ հիմք դրվի համայնական գիտական աշխատանքների»¹⁰:

Վարչապետ Ա. Խատիսյանն իր ողջույնի խոսքում կոչ արեց «բռնության շղթան» տապալելուց հետո «կործանել նաև տգիտության շղթան»:

Համալսարանը բացման առիթով 300-ից ավելի ողջույնի հեռագրեր ստացավ: Ելույթներին հաջորդեց պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին դեկան, պրոֆեսոր Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի անդրանիկ դասախոսությունը՝ «Հայ վանքերի նշանակությունը Հայաստանի մշակութային գործերում» թեմայով: Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը նվիրյալ հայրենասեր էր, իսկական մտավորական, տիրապետում էր մի քանի օտար լեզուների: Հաշվի առնելով նրա գիտակրթական մակարդակն ու

⁸ Ղարիբջանյան 1994, 38:

⁹ Ղարիբջանյան 1994, 39:

¹⁰ Հառաջ 1920, փետրվարի 6, N 27:

մանկավարժական հարուստ փորձը, կազմակերպչական ունակությունները՝ նրան հրավիրել էին Հայաստանի նորաբաց համալսարան որպես՝ հայ գրականության և կրոնական մատենագրության առարկաների պրոֆեսոր և պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին դեկան (1919 թ. հունիսից մինչև 1920 թ. դեկտեմբեր): Մի տարուց փոքր-ինչ ավել ժամանակահատվածում նրան հաջողվեց մեծածավալ աշխատանքներ կատարել ոչ միայն ֆակուլտետի ուսումնական գործընթացը կազմակերպելու, այլև գիտական աշխատանքներ հրատարակելու ուղղությամբ:

Համալսարանի բացման արարողությունը վերածվեց իսկական տոնախմբության:

1920 թ. հունվարի 31-ին՝ համալսարանի և նրա անդրանիկ ֆակուլտետի բացման օրը, լույս տեսավ «Հայաստանի համալսարան» մեկօրյա թերթը, որի վաճառքից ստացված եկամուտը հատկացվեց չքավոր ուսանողների օգնության ֆոնդին¹¹:

Պատմալեզվաբանական ֆակուլտետը աստիճանաբար համալրվեց բարձրորակ մասնագետներով: Բացման ժամանակ ֆակուլտետում ունկնդիրների թիվը 262 էր, իսկ դասախոսներինը՝ 32:

Առաջին օրը՝ փետրվարի մեկին, առաջին հանդիսավոր դասախոսությունը կարդալու պատիվը վիճակվել էր անվանի հայագետ Ստեփան Մալխասյանցին: Բացի ուսանողներից՝ դասախոսությանը ներկա էին նաև ՀՀ հանրային կրթության նախարարը, համալսարանի ռեկտորը, նրա օգնական-կազմակերպիչը, ֆակուլտետի դասախոսները և ուրիշներ: Պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին կիսամյակի ուսումնագիտական և կազմակերպչական աշխատանքների մասին մանրամասն տեղեկություններ են պարունակում դեկան Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի, դեկանի պաշտոնակատարներ Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանի ու Հակոբ Մանանդյանի զեկուցագրերը և ֆակուլտետի ժողովների նիստերի արձանագրությունները, որոնք հաշվետվություններ են կատարված աշխատանքների մասին¹²: Դրանք մեզ տեղեկություններ են տալիս մասնագիտական գրականության ձեռքբերման դժվարությունների, ուսումնական գործին առնչվող հայրենանվեր աշխատանքների, ինչպես նաև դասախոսությունների որակի բարձրացման, տեքստերի տպագրության նախապատրաստման և հրատարակման, ուսանողների հետ տարվող անհատական աշխատանքների, դիմորդների ընդունելության, ուսումնական պարապմունքների արդյունավետության բարձրացման խնդիրների մասին:

¹¹ Հայաստանի համալսարան 1920, 31 հունվարի:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թ. 190, 191:

Առաջին կիսամյակի արդյունքների ամփոփումը: Համալսարանը Երևան տեղափոխելու մասին 1920 թ. հունիսի 21-ի ՀՀ կառավարության որոշումը

Շեռազայում պարզ դարձավ, որ չնայած ֆակուլտետում անվանի դասախոսների անձնուրաց ջանքերին, ինչպես նաև ուսանողության մեծ խանդավառությանն ու ջանասիրությանը, այնուամենայնիվ, առաջին կիսամյակի արդյունքները չէին բավարարում տնօրինության սպասելիքները՝ ֆակուլտետի դասախոսներին ու ղեկավարությանը բերելով այն եզրահանգման, որ համալսարանը՝ որպես ուսումնագիտական հաստատություն, պետք է իր գործունեությունը ծավալի ոչ թե Ալեքսանդրապոլում, այլ մայրաքաղաքում:

Համամիտ լինելով վերոնշյալ հարցադրմանը՝ նորանշանակ նախարար Գ. Ղազարյանը Նախարարների խորհրդին առաջարկեց համալսարանը տեղափոխել Երևան¹³: Այդ առաջարկի հիման վրա էլ 1920 թ. հունիսի 21-ին Նախարարների խորհուրդը որոշեց.

1. համալսարանը Ալեքսանդրապոլից տեղափոխել Երևան,
2. ուսուցչական սեմինարիայի շենքը (այժմ՝ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի շենք – Է.Մ.) հատկացնել համալսարանին,
3. պրոֆեսորների համար գտնել մասնավոր շենքեր¹⁴:

Ուսուցչական սեմինարիայի շենքի վերանորոգման համար նախարարությունը հատկացրեց 500 000 ռուբլի: Համաձայն նշված որոշման՝ Երևանում համալսարանը պարապմունքները պետք է վերսկսեր 1920 թ. հոկտեմբերի 16-ին, սակայն քաղաքական լարված իրավիճակի պատճառով հնարավոր չեղավ այդ որոշումը իրագործել: Հայաստանի խաղաղ զարգացումը խաթարվեց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի հետևանքով: Համալսարանը Երևան տեղափոխվեց դեռևս պատերազմի օրերին. նրա հետագա գործունեությունը պարզապես անհնար դարձավ թուրքերի կողմից գրավված Ալեքսանդրապոլում: Համալսարանը չկարողացավ վերսկսել իր պարապմունքները միակ՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետում:

Համալսարանը Երևանում վերաբացվեց Խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին ամիսներին: Որքան էլ բացասական էր խորհրդային նորաստեղծ իշխանությունների վերաբերմունքը Հայաստանի Առաջին հանրապետության ղեկավարության նկատմամբ, այնուամենայնիվ, կարևորելով համալսարանի գոյության պատմական փաստը, որոշվեց ոչ թե փակել, այլ ուղղակի վերակազմավորել այն՝ ծառայեցնելով երկրի շահերին ու խնդիրներին: Միաժամանակ, ելնելով գիտակրթական այդ կարևոր օջախը միայն խորհրդային իրավակարգի ծնունդ տեսնելու ցանկություն-

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թ. 115:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 337, թ. 117 և ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, թ. 128:

նից՝ տասնամյակներ շարունակ անտեսվեցին Հայաստանի Առաջին հանրապետության՝ սկզբնական տարիներին արված ձեռնարկումները և գոյություն ունեցող փաստաթղթերը:

ՀԽՍՀ լուսժողկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի հրամանը: Երևանի ժողովրդական համալսարանի հանդիսավոր բացումը և գործունեության առաջին շրջանը

Ըստ ՀԽՍՀ առաջին լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին ստորագրած առաջին իսկ հրամանի («Երևանի համալսարանը վերակազմելու մասին»)՝ «Երևանի համալսարանը վերակոչվում է Երևանի ժողովրդական համալսարան, նախկին համալսարանի ֆակուլտետները փակվում են, և հիմնվում է երկու բաժանմունք՝ բնագիտական և հասարակագիտական, իսկ նախկին համալսարանի բոլոր պրոֆեսորները, դոցենտները, պրիվատ-դոցենտները, դասատուները և ասիստենտները համարվում են արձակված: Լուսավորական ժողովրդական կոմիսարիատին կից կազմակերպվում է համալսարանի վերակազմության հանձնաժողով, որի վրա պարտականություն է դրվում սույն հրամանը հրապարակելու օրից մեկ շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել կոմիսարիատ հաստատության՝ նոր համալսարանի կազմակերպման հիմունքները, ծրագիրը, դասախոսների կազմը և շտատները: Հանձնաժողովի նախագահ է նշանակվում ընկ. Կողբետյանցը, անդամներ՝ ընկ. Գ. Չուբարյանը, Գ. Պիճիկյանը և ուսանողության երկու ներկայացուցիչներ»¹⁵:

Լուսժոմկոմատը 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին հաստատեց Երևանի համալսարանի ժամանակավոր կանոնադրությունը¹⁶: Նույն օրն էլ ՀԽՍՀ լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանը ստորագրեց «Երևանի ժողովրդական համալսարանի կազմակերպման մասին» հրամանը¹⁷:

Երևանի ժողովրդական համալսարանը առաջին իսկ օրվանից իր աշխատանքն սկսեց իբրև նոր տիպի բարձրագույն դպրոց¹⁸: Նրա կանոնադրության առաջին իսկ հոդվածում շեշտվում էր, որ նորաստեղծ «Երևանի ժողովրդական համալսարանը բանվորագյուղացիական ազատ դպրոց է, որ մասսաների սեփականությունն է դարձնում բնական և սոցիալական գիտություններն ու նրանց ուսումնասիրության մեթոդները՝ նպաստելով կյանքի գիտակցական վերաշինությանը կոմունիստական աշխարհայացքի հիմունքներով»:

¹⁵ ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու 1921, 17-18:

¹⁶ ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու 1921, 35-39:

¹⁷ ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու 1921, 34-35, հմմտ. Կոմունիստ 1921, հունվարի 4:

¹⁸ Ղարիբջանյան 1921, 49:

1921 թ. հունվարի սկզբին լուսժողկոմատը հրավիրեց համալսարանի խորհրդի առաջին նիստը, որտեղ քննարկվեց նրա վարիչի (ռեկտորի) ընտրության հարցը (ռեկտոր անվանվել է 1922 թ. փետրվարից): Փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ ռեկտոր ընտրվեց պատմաբան Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը¹⁹: Պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնակատար, ականավոր պատմաբան Հ. Մանանդյանը եղավ համալսարանի երկրորդ ռեկտորը: Նա բազմակողմանի և խորը գիտելիքների տեր հայագետ էր: Անցել էր հիանալի դպրոց՝ ուսանելով Ենայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի, Սանկտ Պետերբուրգի և Դորպատի համալսարաններում: Հ. Մանանդյանը հեղինակ է հայերեն, ռուսերեն և գերմաներեն ավելի քան 150 աշխատությունների՝ նվիրված հայոց հին և միջնադարյան պատմությանն ու բանասիրությանը, պատմական աշխարհագրությանն ու մշակույթին: ԵՊՀ-ում 1921-1931 թթ. նա առաջինն էր, որ դասավանդել է հայ ժողովրդի հին և միջնադարյան պատմություն: Ռեկտորի պարտականություններից ազատվելուց հետո Հ. Մանանդյանը ղեկավարել է արևելագիտական և պատմագրության ֆակուլտետները, 1921-1925 թթ. եղել է համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, 1925 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում: 1939 թ. նա ընտրվել է ԽՍՀՄ ԳԱ, իսկ 1943 թ.՝ ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1925-1931 թթ. եղել է ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր:

Դեռևս 1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ձևավորվել էին և գրեթե լիովին հայտնի էին պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի բոլոր 90 դիմորդների (ընդունվածների) անունները: 1921 թ. հունվարի 23-ին նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Երևանում տեղի ունեցավ համալսարանի հանդիսավոր բացումը, իսկ հունվարի 24-ին վերսկսվեցին պարապմունքները:

Երևանի ժողովրդական համալսարանի վերաբացման պաշտոնական, հանդիսավոր արարողությունը տեղի ունեցավ 1921 թ. հունվարի 23-ին՝ կիրակի օրը, Ս. Շահումյանի անվան բանվորական ակումբի դահլիճում (այժմյան Հ. Պարոնյանի անվան երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի շենքում): Այդ օրը ակումբում հավաքվել էին մայրաքաղաքի հասարակայնության հարյուրավոր ներկայացուցիչներ, համալսարանի դասախոսներ, ուսանողներ, զինծառայողներ: Համալսարանի խորհրդի անդամները և դասախոսները Լուսավորության ժողկոմի և ռեկտորի հետ տեղ գրավեցին բեմում: Հանդիսավոր նիստը «Ինտերնացիոնալի» հնչյունների ներքո բա-

¹⁹ Համալսարանի ռեկտորներից միայն Հակոբ Մանանդյանն է, ըստ ժամանակավոր կանոնադրության, ընտրվել փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ: Հետագայում ռեկտորները նշանակվել են ՀԽՍՀ լուսժողկոմատի, ԽՍՀՄ բարձրագույն կրթության պետական կոմիտեի, ապա՝ մինիստրության կողմից, Ղարիբջանյան 1921, 50:

ցեց Հ. Մանանդյանը: Ճառով հանդես եկավ ՀԽՍՀ լուսժողկոմ Ա. Հովհաննիսյանը, որը, վերլուծելով բարձրագույն կրթության և գիտության դերը, մասնավորապես նշեց. «...Ժողովրդական համալսարանը պետք է հանդիսանա մտքի գիտական աշխատանոց բանվորության և գյուղացիության համար: Դասախոսական զբաղմունքներից այստեղ ավելի մեծ տեղ պետք է բռնեն լաբորատորական և սեմինարական աշխատանքները, այն է՝ ուսանողների ինքնաշխատությունը դասատուների ղեկավարությամբ: Ուսանողները պետք է աշխատեն յուրացնել գիտական հետազոտման մեթոդը և այդ ուղղությամբ վարժվեն և հմտանան»²⁰:

Եզրափակիչ խոսքում ռեկտոր Հակոբ Մանանդյանը, շնորհակալություն հայտնելով բարեմադթանքների համար, նշեց, որ Հայկական բարձրավանդակը զուրկ է եղել բարձր ուսումնավայրերից, հայ մտավորականությունը ստիպված է եղել գործել ու աշխատել երկրի սահմաններից դուրս, և այժմ նա պետք է վերադառնա իր հայրենիքը՝ տառապած աշխատավորության գիտական պետքերին ծառայելու: «Խորհրդային իրավունքը և Հայաստանի ժողովրդական համալսարանը» թեմայով դասախոսությամբ հանդես եկավ Գրիգոր Չուբարյանը²¹:

Երևանի համալսարանի վերաբացումը բացառիկ կարևոր իրադարձություն էր հայ ժողովրդի կյանքում: Աշխարհասփյուռ հայ մտավորականությունը վերջապես լայն հնարավորություն էր ստանում աշխատելու հայրենիքում և ծառայելու հարազատ ժողովրդի գիտական ու հոգևոր պահանջմունքներին: Մեր երիտասարդության համար բացվեցին մայրենի լեզվով բարձրագույն դպրոցի դռները: Դրանով պետք է բացատրել այն մեծ ոգևորությունն ու խանդավառությունը, որով ժողովուրդն ընդունեց համալսարանի վերաբացման լուրը: Այդ ուրախալի փաստը մեծ ցնծությամբ ընդունեց նաև սփյուռքահայությունը, որը խորապես գիտակցում և բարձր էր գնահատում ազգային կրթօջախի պատմական դերը²²:

Երևանի ժողովրդական համալսարանը վերաբացվեց հանրապետության համար չափազանց ծանր պայմաններում: Այդ հանգամանքը, բնականաբար, չէր կարող չանդրադառնալ նրա գործունեության վրա, մանավանդ սկզբնական շրջանում: Համալսարանի դերակատարությունն ու գործունեությունը բարձր գնահատելով՝ ՀԽՍՀ կառավարության նախագահ Ա. Մյասնիկյանը 1923 թ. գրել է. «Մեր կուլտուրայի կենտրոնն է կազմելու պետական համալսարանը Երևանում: Նրա համար միջոցներ չպետք է խնայել: Սրանք անհրաժեշտ և կենսական մեծություններ են: Որովհետև համալսարանը այն հնոցն է ու լաբորատորիան, որից կենսական ճառա-

²⁰ Ղարիբջանյան 1921, 51-52:

²¹ Ղարիբջանյան 1921, 52:

²² Ղարիբջանյան 1921, 52:

գայթեր են ցրվում դեպի ծայրերը: Գիրն ու ընթերցանությունը տարածելու համար պետք են լուսավոր գյուխներ, որ կտա համալսարանը: Հողի մշակությունը պահանջում է դաշտագետներ, որոնց ստեղծելու է դարձյալ համալսարանը: Արդյունաբերությունն ու արհեստը չէին կարող բարգավաճել առանց ճարտարապետի, որին նույնպես պատրաստելու է համալսարանը: Ընդհանուր կուլտուրայի զարկերակը բանալու է շարունակ և անընդհատ, եթե առողջ պահվի սիրտը: Համալսարանը այդ սիրտն է...»²³:

Հայաստանի կառավարությունը սկզբնական շրջանում կարողացավ ստեղծել սոսկ ժողովրդական համալսարան, և երկու տարուց ավել տևող կազմակերպչական աշխատանքներից հետո միայն դարձավ պետական համալսարան:

Այն ուներ ընդամենը երկու ֆակուլտետ՝ բնագիտական և հասարակագիտական²⁴: Մաթեմատիկական և մյուս բնական գիտությունները կենտրոնացվել էին բնագիտական ֆակուլտետում: Երիտասարդության հոսքը մեծ էր երկու ֆակուլտետներում էլ: Չնայած համալսարանի գործունեության համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների սղությանը, լաբորատորիաների, կաբինետների, ինչպես նաև որոշ մասնագետների ակնհայտ պակասին, այնուամենայնիվ, հենց առաջին օրվանից՝ 1921 թ. հունվարի 24-ից համալսարանի պարապմունքները սկսվեցին:

Վերակառուցված համալսարանի հասարակագիտական ֆակուլտետի կազմում էր պատմագրության բաժինը: Պատմագրական առարկաների ուսումնասիրության կազմակերպումն ու ղեկավարությունն իրականացվում էին պատմության առարկայական հանձնաժողովի կողմից, որը գլխավորում էր Հակոբ Մանանդյանը: Ուսումնասիրվում էին Հայաստանի պատմություն, ընդհանուր պատմություն և հեղափոխական շարժումների պատմություն, լեզվաբանական և գրականագիտական առարկաներ: Պարապմունքներն ընթանում էին միանգամայն կազմակերպված ձևով: Համալսարանը տեղափոխվել էր Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան 52) փողոցում գտնվող նախկին ուսուցչական սեմինարիայի՝ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի սև, տուֆաշեն, երկհարկանի շենքի առաջին հարկը, քանի որ երկրորդ հարկը ծառայում էր որպես զինվորական հիվանդանոց: 1921 թ. հոկտեմբերի 10-ին համալսարանում վերսկսվեցին պարապմունքները: Շենքը կառուցվել էր 1902-1903 թթ. Ստեփան Ավետիքյանին պատկանող այգու տեղում, ինժեներ Ն. Կիտլինի նախագծով: 1933-1935 թթ. կառուցվեց երկրորդ հարկը,

²³ Երևանի պետական համալսարան –90 2008, 49:

²⁴ 1921 թ. հունվարի 2-ին դասախոսների ֆակուլտետային ժողովներում փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ հասարակագիտական ֆակուլտետի ղեկան ընտրվեց Սիրական Տիգրանյանը, իսկ բնագիտական ֆակուլտետի ղեկան՝ Դավիթ Ջավոյանը. տե՛ս Ղարիբջանյան 1921, 53:

իսկ 1939 թ. համալսարանի դասախոս Ն. Բունիայանի նախագծով՝ աջ թևը, որտեղ այժմ մեծ դահլիճն է²⁵:

Հանրապետության ժողկոմխորհը, ելնելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման հեռանկարներից և այդ առնչությամբ մասնագիտական կադրեր ունենալու պահանջներից, 1921 թ. հոկտեմբերից համալսարանում ուսուցումը կազմակերպեց ավելի լայն ընդգրկմամբ: Նախկին երկու՝ բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետների փոխարեն բացվեցին հինգ՝ բնագիտական, արևելագիտական, տեխնիկական, մանկավարժական և խորհրդային շինարարության ֆակուլտետներ: Ծայրաստիճան քայքայված հանրապետությունը նաև մանկավարժների, ինժեներների, գյուղատնտեսների և բժիշկների մեծ կարիք ուներ²⁶:

1921 թ. պատմագիտական մասնագիտացումների հիմքի վրա ստեղծվեց արևելագիտության ֆակուլտետը, որը 1922-1923 ուստարում ստացավ «պատմագրական» անվանումը: Վերջինս գործեց մինչև 1924-1925 ուստարին: Թե՛ արևելագիտական, թե՛ պատմագրական անվանված ֆակուլտետների հիմնական խնդիրը մանկավարժական կադրերի պատրաստումն էր: Նշված ուստարում հայագիտական բոլոր մասնագիտությունները կրկին ներառվեցին հասարակագիտական ֆակուլտետի մեջ՝ կազմելով վերջինիս պատմագրական բաժինը: Ելնելով հանրապետության և ԽՍՀՄ հայաբնակ վայրերի համար մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթությամբ մանկավարժների օրավուր աճող պահանջարկից՝ 1926 թ. ստեղծվեց մանկավարժական ֆակուլտետը, որի կազմի մեջ մտավ պատմագրական բաժինը՝ պատմություն, գրականություն և լեզու մասնագիտություններով: Այդ կառուցվածքը պահպանվեց մինչև 1930 թվականը: Այդ տարիներին՝ 1923-1924 թթ., պատմագրական բաժնում աշխատելու հրավիրվեցին ճանաչված լեզվաբան, խորը գիտելիքների տեր, մանկավարժական մեծ հմտություններ ունեցող Հրաչյա Աճառյանը, պատմաբան ու հրապարակախոս Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), որը դասավանդում էր հայոց պատմության նորագույն շրջանը: Նույն թվականին ընդհանուր պատմության դասախոսությունները կարդալու համար հրավիրվեց Ստեփան Ներսիսյանը: Նրա դասախոսություններն իրենց գիտական հագեցվածությամբ, տրամաբանական կառուցվածքով և պատմական փաստերի խոր վերլուծությամբ արժանանում էին ուսանողների հիացմունքին ու համակ ուշադրությանը: Հրավիրվեցին նաև Եվրոպայում կրթություն ստացած տաղանդավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, աշխարհագետ-մանկավարժ Ստեփան Լիսիցյանը, գրականագետ Սիմոն Հակոբյանը, ճանաչված պատմաբան Վահան Ռշտունին և հայոց պատմության մասնագետ, «Նեմեսիս»

²⁵ Ղարիբջանյան 1921, 54:

²⁶ Ղարիբջանյան 1921, 54:

գործողության մասնակից, Թալեաթ փաշայի սպանության կազմակերպիչ Հակոբ Ջորյանը:

1920-ական թթ. ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմը, քանակապես և որակապես աճելով, դարձավ հզոր կոլեկտիվ: 1920-1930-ական թթ. դասավանդող առարկաների ցանկը և դասախոսների անուն-ազգանունները ցույց են տալիս, թե ինչպիսի մեծ աշխատանք է կատարել հայ պատմաբանների և բանասերների ավագ սերունդը ֆակուլտետի ստեղծման, կայացման ու հետագա ամրապնդման գործում: 1920 թվականից սկսած՝ ֆակուլտետում դասավանդել են Հակոբ Մանանդյանը (հայոց պատմություն), Մանուկ Աբեղյանը (հայ հին գրականություն), Արսեն Տերտերյանը (հայ նոր գրականություն), Գուրգեն Էդիլյանը (մանկավարժություն և հոգեբանություն), Հրաչյա Աճառյանը (հայոց լեզվի պատմություն), Հայկ Գյուլիքևիսյանը (փիլիսոփայություն), Առաքել Բաբախանյանը (հայոց նորագույն պատմություն) և ուրիշներ:

1929-1930 ուստարում համալսարանի դասախոսական կազմի պրոֆեսորներից շատերը անվանի գիտնականներ էին, բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակներ ու փորձառու մանկավարժներ: Նրանք ոչ միայն հմտորեն իրականացրին պատմաբան-բանասեր կադրերի ուսուցման գործը, այլև պատրաստեցին իրենց փոխարինողներին: Նրանցից յուրաքանչյուրը ֆակուլտետում նոր ամբիոն հիմնադրեց: Եթե 1919-1920 թթ. համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետում դասավանդող պատմաբանների ու բանասերների թիվը 10-ն էր, ապա 1924-1925 թթ. հասավ 24-ի, 1929-1930 թթ.՝ 30-ի:

Համալսարանի հասարակագիտական ֆակուլտետի պատմագրական բաժինը 1925-1930 թթ. ավարտել է 181 ուսանող²⁷: Այդ բաժնի 1920-ական թթ. շրջանավարտներից են Գրիգոր Միքայելյանը (հետագայում՝ դոկտոր, պրոֆեսոր), Աբգար Հովհաննիսյանը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս), լեզվաբաններ Արարատ Ղարիբյանը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս), Գուրգեն Սևակը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս), գրականագետ Մկրտիչ Մկրյանը (ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիայի թղթակից անդամ): Այդ բաժնի շրջանավարտներից էին նաև գրողներ Նաիրի Ջարյանը, Գուրգեն Մահարին, Սողոմոն Տարոնցին և ուրիշներ²⁸:

1920-1930 թթ. ընթացքում համալսարանի ֆակուլտետները, բաժինները, ուսուցանվող մասնագիտությունները ենթարկվել են փոփոխությունների՝ ելնելով ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու մշակույթի զարգացման առաջնահերթ պահանջներից:

²⁷ Ղարիբջանյան 1921, 58:

²⁸ Ղարիբջանյան 1921, 87-88:

Գրականություն

ՀԱԱ ֆ. 199, ց. 1, գ. 98, թ. 83, գ. 118, թ. 128, գ. 207, թ. 105, ֆ. 207, ց. 1, գ. 220, թ. 78, 114, 132, գ. 337, թ. 115, 117, 190, 191:

Ղարիբջանյան Լ. 1994, Երևանի պետական համալսարանը 1919-1930 թթ., Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 304 էջ:

Երևանի պետական համալսարան-90 2008, Սրտի խոսք, կազմեց և հրատ. պատրաստեց Վ.Ս. Մաղալյանը, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 172 էջ:

ՀԽՍՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու 1921, պր. 1, Էջմիածին, 122 էջ:

Կոմունիստ 1921, հունվարի 4:

Հառաջ 1920, փետրվարի 6, N 27:

Հայաստանի համալսարան 1920, 31 հունվարի:

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ.
(հիմնադրման 100-ամյակի առթիվ)**

Էդիկ Մինասյան

1919 թ. մայիսի 16-ին, ՀՀ նախարարների խորհրդի որոշմամբ ազդարարվեց Երևանի համալսարանի հիմնադրումը: Համալսարանը աշխատանքները պետք է սկսեր Երևանում, մեկ՝ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետով, 1919-1920 ուսումնական տարում: Սակայն շենքային հարմարավետ պայմանների չլինելու պատճառով, այն տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Գյումրի) և իր գործունեությունը սկսեց այնտեղ: Պարապմունքները սկսվեցին փետրվարի 1-ին և շարունակվեցին մինչև հունիս: Մեկ կիսամյակ անց՝ 1920 թ. հունիսի 21-ին, ՀՀ նախարարների խորհրդի որոշմամբ, համալսարանը պետք է տեղափոխվեր Երևան և իր պարապմունքները վերսկսեր 1920 թ. հոկտեմբերի 16-ին: Սակայն թուրք-հայկական պատերազմի պատճառով դրանք հետաձգվեցին: ՀԽՍՀ առաջին լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին ստորագրած հրամանով «Համալսարանը վերակոչվում է Երևանի ժողովրդական համալսարան»: 1921 թ. հունվարի 23-ին Երևանում տեղի ունեցավ համալսարանի հանդիսավոր բացումը: 1921-1923 թթ. վերաբացված համալսարանի հիմնադիրների՝ Հակոբ Մանանդյանի, Մանուկ Աբեղյանի կողքին բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետներում դասավանդելու հրավիրվեցին նշանավոր մանկավարժներ, Ռուսաստանի և Եվրոպայի տարբեր երկրների հեղինակավոր բուհերն ավարտած, ճանաչված ու տաղանդավոր դասախոսներ Արսեն Ղամբարյանը, Ալեքսանդր Հակոբյանը, Գրիգոր Չուբարյանը, Ստեփան Տերտեղյանը և այլք: Երևանի ժողովրդական համալսարանը ժողովմխոր-

ի 1923 թ. հոկտեմբերի 20-ի որոշմամբ վերանվանվեց *Երևանի պետական համալսարան*:

Բանալի բռներ՝ Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևանի ժողովրդական համալսարան, Երևանի պետական համալսարան, գյուղատնտեսական, բժշկական, տեխնիկական, խորհրդային շինարարության ֆակուլտետներ:

**ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ В 1920-Е ГГ.
(к 100-летию со дня основания)**

Эдик Минасян

16-го мая 1919 года Совет министров РА принял решение об основании университета в Ереване. Университет должен был стартовать с единственным историко-лингвистическим факультетом в 1919-1920-ом учебном году. Поскольку в Ереване не было соответствующего для университета здания, открытие университета состоялось 31-го января 1920 года в Александрополе (ныне Гюмри), в здании торговой школы. По решению Совета министров РА от 21-го июня 1920 г. университет должен был быть перевезен в Ереван, в здание учительской семинарии на улице Астафьян. Занятия должны были начаться 16-го октября 1921 года, однако началась турецко-армянская война, и занятия возобновились лишь 24-го января 1921 года. После советизации Армении по первому приказу первого наркома просвещения Ашота Иоаннисяна от 17-го декабря 1920 года университет был переименован в “Народный университет Еревана”. 23-го января 1921 г. состоялось торжественное открытие университета. В 1921-1923 годах в университет были приглашены выдающиеся и талантливые педагоги и ученые Акоп Манандян, Манук Абебян, Арсен Гамбарян, Александр Акопян, Григор Чубарян, Степан Малхасянц, Арсен Тертерян и другие, получившие образование в лучших вузах России и Европы.

По решению Совнаркома от 20-го октября 1920 года Народный университет Еревана был переименован в Ереванский государственный университет. В начале 1930-х годов на основе университетских факультетов были созданы отдельные институты – медицинский, сельскохозяйственный, инженерно-технический (строительный), политехнический, кооперативно-экономический и педагогический.

Ключевые слова – Ашот Иоаннисян, Народный университет Еревана, Ереванский государственный университет, сельскохозяйственный, медицинский, технический институты, факультет советского строительства.

YEREVAN STATE UNIVERSITY DURING 1920-S

(In Commemoration of the 100th Anniversary)

Edik Minasyan

On May 16, 1919 the Yerevan University was founded by the resolution of the council of ministers of Republic of Armenia. The University started in the academic year 1919-1920 in Yerevan with only one faculty of linguistics and history. But it had to move to Alexandropol (now Gyumri) because there were no proper premises. The ceremony of opening took place on 31 of January in the building of Commerce school: the classes started on the 1 of February and continued till June. On 21 of June the University had to move to Yerevan and was allocated in the building of the Teacher training seminary in Astafyan street. The classes were to begin on 16 of October, 1920 but were cancelled because of the Turkish-Armenian war and restarted only on 24 of January, 1921. After sovietization of Armenia, the University was renamed “People’s University of Yerevan” by the first order signed by commissar of education Ashot Hovhannisyan on 17 of December, 1920. The only faculty was closed and departments of natural science and social science were opened instead. On January 23, 1921 the official ceremony of opening of the University in Yerevan took place. In 1921-1923, together with founder lecturers, Hakob Manandyan and Manouk Abeghyan, such famous and talented pedagogues as Juri Ghambaryan, Alexander Hakobyan, Grigor Chubaryan, Stepan Malkhasyants, Arsen Terteryan and others were invited to teach, who had graduated from authoritative universities of Russia and Europe. By the order of People’s Education Committee from October 20, 1923, People’s University was renamed Yerevan State University. In the beginning of 1930s, as a result of reconstruction of University faculties, the medical, agricultural, cooperative-economic, constructional and pedagogical institutes were established.

Key words – Ashot Hovhannisyan, People’s University of Yerevan, Yerevan State University, agricultural, medical, technical institutions, the Soviet construction faculties.